

INTERJÚ KOZMA TAMÁSSAL

DOI 10.35402/kek.2023.4.18

Bevezető

Dr. Kozma Tamás a Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézetének professor emeritusa és a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (a CHERD-Hungary) alapítója. Teológiát, történelmet és pedagógiát tanult Budapesten, Szegeden és Kolozsváron. Tudományok kandidátusa és doktori fokozatát a Magyar Tudományos Akadémián szerezte. A Debreceni Egyetemen habilitált. 1990-2000 között az Oktatókutató Intézet (Budapest) főigazgatója volt. 18 könyvet és mintegy 200 tanulmányt és cikket publikált magyar és angol nyelven. Kozma Tamás – többek között – a Hungarian Educational Research Journal (HERJ) és az Educatio folyóirat alapító szerkesztője, valamint a Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA) elnöke. Kutatási területe az oktatás-szociológia, az összehasonlító neveléstudomány és a felsőoktatás-kutatás. Könyveiben olyan kérdésekre keresi a választ, mint Ké az iskola? vagy *Ké az egyetem?* A következő interjúban ezúttal a professor felé címeztük e kérdéseket, megfordítva azok irányát: Ktől kaptuk az oktatás-kutatás alapjait? Ktől kaptuk a hazai neveléstudományok alapjait?

Az interjú a CHERD-Hungary Oktatókutató Gyakornoki Program¹ által életre hívott

¹ A CHERD-Hungary Oktatókutató Gyakornoki Program a Prof. Dr. Kozma Tamás által alapított Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ szárnyai alatt működik. Az Oktatókutató Gyakornoki Program 2021 őszén indult, vezetője Prof. Dr. Pusztai Gabriella. Célja a tanárszakos hallgatók támogatása abban, hogy a tanári pályához kötődő önálló neveléstudományi kutatásokhoz kapcsolódjanak egy inspiratív kutatóközösség tagjaiként. A gyakornokprogram kutatómentorai és gyakornokai a kutatás mellett a tudományszerűsítés területén is innovatív munkát végeznek, amelynek része a podcast sorozat. A podcast beszélgetésben aktívan közreműködött Kiss Dávid és Papp Hunor. A gyakornokprogram és a podcast sorozat koordinátora Dr. Ceglédi Tímea. A stúdiót és technikát a Debreceni Egyetem Multimédia és E-learning Technikai Központja biztosította.

„Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast sorozat második stúdiófelvételének szerkesztett változata. A sorozat három kutatógeneráció találkozását teszi lehetővé, akik az iskola, az oktatás és a nevelés kérdéseiről beszélgetnek. A felvételekre meghívtuk a neveléstudományok legnagyobb hazai letéteményeseit, olyan mestereket, akiktől sokat tanultunk. Vendégünk továbbá volt doktorhallgatójuk, aki aktív kutatómunkát folytat jelenleg is. Őket kérdezi egy tanárszakos gyakornok hallgató, kezdő kutatói szerepben.

A következőkben Kozma Tamással beszélget Dr. habil Jancsák Csaba, a professor egykori doktorhallgatója, jelenleg is aktív kutatói szerepben, valamint a fiatal kutatógeneráció képviselője Bodnár Dániel. Munkájukat a sorozat stábjá segítette, akik közreműködtek a beszélgetés megszervezésében, a kérdések összeállításában, a stúdiófelvétel technikai háttérének biztosításában, valamint a nyilvános interjúvideó és a jelen interjúleírat szerkesztési utómunkálataiban.

BD: *A gyerekek ritkán válaszolnak arra a kérdésre, hogy „mi leszel, ha nagy leszel?” azzal, hogy oktatás-kutató. Mi szeretnél volna lenni kiskorodban?*

Először elektrotechnikus akartam lenni, mert rájöttem arra – voltam vagy tízéves –, hogy ez egy olyan válasz, amit a családom elismerően fogad, és hát igyekeztem olyat mondani, hogy odafigyeljenek. Aztán elkezdtem rajta gondolkodni, hogy miről is áll ez, hogy elektrotechnikus, kéne szeressem a fizikát, de utáltam. Aztán hogy kéne szeressem a szerelést, de azt se szerettem. Ráébredtem arra, hogy én igazából vagy magyartanár szeretnék lenni, vagy lelkész. A lelkész úgy jött, hogy úgy elképzeltem, hogy ez két olyan foglalkozás, amiben lehet írni, fogalmazni, regényeket írni. Két művemre emlékszem – mindegyik egy füzetet töltött be –, kilencéves voltam, amikor írtam. Az egyik az volt, hogyan találkozik Robinson Crusoe Péntekkel, de Péntek szemszögéből. Ezt nagyon élveztem. A másik, hogy Bornemissza Gergely, ahogy az ostrom folyik Egerben, kitalálja a gyorstüzelő ágyút. Ezt Rákosi

Viktortól plagizáltam. És azzal a törököt kiirtja a környékről. Az, hogy én magyartanár akarok lenni vagy lelkész, hosszú ideig elkísért. Tulajdonképpen azt mondanám, hogy ez állított pályára engem.

BD: *Budapesten, Szegeden, illetve Kolozsváron mit tanultál, és körülbelül mikor végezted el ezeket a szakokat?*

1957-ben érettségiztem, ez az év '56-ról emlékezetes. '57 júniusában már le voltak tartóztatva, akiket le akartak tartóztatni az osztályomból. És az osztályban volt, aki elmondta, hogy ő besúgó, úgyhogy előtte olyan sok mindent ne mondjunk. És hát én kitelepített gyerek voltam. Ez azt jelenti, hogy a családomat 1951 júniusában egy nap alatt 50 kilós csomaggal a lakásából és az egzisztenciájából kiköltöztették és elküldték Kunszentmártonba, egy börtönbe zárt kulák házának egyik szobájába. Ez egyébként jó hely volt ahhoz képest, hogy milyen helyek voltak még. Szóval én, mint kitelepített gyerek, hiába jelentkeztem volna egyetemre. Nem is jelentkeztem, mert a tanárain lebeszéltek róla. Így a teológia maradt menekülőútként.

Akkor azt hittem naivan, hogy ez a szabadságnak a tere, de hát aztán megtanultam, hogy az még jobban ellenőrzött terep. Én egy erdélyi család leszármazottja vagyok, akik az unitárius egyház tagjai. Ez kisebbségi egyház, de komoly történeti felekezet. Erdélybe kellett volna menjek teológiára, de az Egyházügyi Hivatal fityiszt mutatott erre. És akkor körbenéztek az én egyházi mentoraim, és azt találták, hogy senki nem akar egy unitáriust befogadni – kivéve az evangélikusokat. Nagyszerű évek voltak ezek a teológián! Tanulmányi szempontból voltak nagyszerűek, mert a családom közben szétment a hátam mögül, de engem az tartott sínen, hogy mindig olvastam, leírtam, megtanultam, kitaláltam satöbbi. És így elvégeztem négy évet. Az evangélikus teológia öt éves volt, és már ott tartottam, hogy az ötödik évbe lépek, amikor megengedték, hogy az utolsó évet Kolozsváron fejezzem be az unitárius teológián. Akkor éppen kezdődött az enyhülés Romániában, Ceaușescu akkor lépett Gheorghe Dej-nek a helyére, és meg akart felelni az ENSZ elvárásainak. Ez nagyon érdekes idő volt. Még azzal a gondolattal is játszottam, hogy kint maradok, mert az unitáriusok Romániában jól megalapozott egyház. Dehát erről szó sem lehetett, vissza kellett jönnöm Magyarországra. Lelkészi állást nem kaptam, mert Magyarországon unitáriusok praktikusán nincsenek.

És akkor visszamentem tanítónak, vagyis hogy majdnem tanítónak, mert képesítem nem volt, ahhoz hiányzott az érettségi után egy gyakorlati év. Dombegyház, ahol állást kaptam, Békés megye határmenti községe volt, szegény, visszamaradott hely. Elhatároztam, hogy tanári diplomát szerzek. Így kerültem Szegedre. Azok a szegedi évek szintén nagyon fontosak voltak a számomra. A magyarországi evangélikus teológia és a szegedi egyetem, nekem ez a kettő meghatározó.

Mindjárt hozzáteszem, hogy Debrecenhez ekkor semmi közöm nem volt, semmi. Egyszer voltam egy nyáron a környéken legátus, de az meg se fordult a fejemben, hogy én valaha is Debrecenben dolgozzak. Nem is akartam, mikor hívtak, se akartam idejönni, de ez egy másik történet.

BD: *Három egyetemre is jártál, és nyilván rengeteg kurzust kellett elvégezned. Volt ezek között, amely kimondottan a kedvenced volt, és volt olyan, amelyet inkább keményebb diónak találtál?*

Persze, mindenkinek vannak kedvenc tanárai és kedvenc kurzusai. Engem Szegeden nagyon megragadott az általános nyelvészet. Nem tudtam, hogy van ilyen. Az, hogy van formája a szónak és van jelentése, és hogy a kettőt el lehet választani... ez engem borzongatott, olyan izgalmasnak találtam. A jelenség, és mögötte a lényeg... Elkezdtem azon gondolkodni, hogy ezt a szemléletet hogyan lehetne alkalmazni a neveléstudományban. Ez egy kicsit furfangosnak tűnik így magyar nyelven, de angolul nem volt olyan nagyon furfangos, mert találtam olyan nevelési, sőt több olyan filozófiai művet, amelyik arról szólt, hogy a neveléstudomány szaknyelven hasonlóképpen épül föl. Most olvastam Brunernek egy könyvét², és az is a 2000-es évek elején jelent meg. Arról szól, hogy van egy populáris pedagógia, vagyis az, ahogy a szülők elképzelik a gyerekeknek a nevelését, és ha megnézzük, hogy miket képzelnek el, akkor borzadunk. Például azt mondják, hogy „embert fogunk faragni belőle”. Ha belegondolsz, hogy ennek a jelentése micsoda, akkor nagyon elgondolkodhatsz, veszed a baltát és megfaragod azt a gyereket? Vagy egy másik szemlélet, amit inkább az anyukák táplálnak, hogy a gyereket nevelem, mint mondjuk a zöldséget a kertben. Ez már barátságosabb dolog. Öntözgetem, esetleg nyírom, de ezt ritkábban. Ezeket a kifejezéseket összegyűjtve lehet megismerni azt, hogy az emberek mit gondolnak a nevelésről. Akkor meg voltam hőkkenve, hamar

² Bruner, Jerome S.: *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Bp., 2004.

csináltam egy szakdolgozatot erről. Az *analitikus filozófia a polgári pedagógiában*, valami ilyen címe volt neki, és nagyon büszke voltam rá. Könyvben is megjelent egyébként.³ Sajnos, a nevem lemaradt a kis könyvről, de mindegy, azért olvasható ma is. Aztán húsz évvel később más kollégáim újra felfedezték ezt az egész gondolatkört, és most látom, hogy néhányan megint felfedezik. Ez érdekes, ahogy 10-15 évenként, mint bűvópatak jön elő ugyanaz a fölismerés.

Azt kérdezed, mi volt, ami a legkevésbé érintett meg? Ez a filozófia volt. És azért volt ez a filozófia, mert én sokkal többet tanultam róla a teológián. Az evangélikus teológia nem olyan, mint a katolikus, mert az evangélikus teológiák Németországban mindenütt bele voltak szervezve a német egyetemekbe. Tehát olyan volt, mint az egyetem egyik kara, nem volt elszeparálva, mint a katolikus szemináriumok. Így aztán tulajdonképp – a tanárim mind német egyetemet végeztek és ott doktoráltak – én a múlt század harmincas éveinek a német egyetemi üzenetét kaptam. És ez sokkal gazdagabb volt, mint amit Szegeden Kalocsai professzor⁴ előadott. Ő például nem tudta kimondani azt, hogy „Descartes”, helyette mindig úgy mondta, hogy „Deszkártesz”. Meg a politikai gazdaságtan, amit nem értettem, csak akkor értettem meg, amikor egy középiskolai politikai gazdaságtan könyvet a kezembe vettem; azzal sokat kínlódtam.

BD: *Van egy Erdei séta*⁵ című könyved, ebben írtad, hogy eredetileg a teológia irányába léptél, de végül ebből az oktatás iránti szeretet lett. Mi volt a motivációs erő, mi volt az, amely vonzóbbá tette a tanítást, a nevelést, mint a teológiát?

Erre van egy nagyon egyszerű válasz: én tanítóképzőt végeztem. 1960-ig a tanítóképzők középfokú képzők voltak, amelyek azonban öt évesek voltak, mert az ötödik év gyakorló év volt. És én ezt az iskolát végeztem el, ami többek között úgy festett, hogy másodéves korunkban, vagyis tizedikes korunkban mi bementünk az osztályba. Az iskolában

volt egy gyakorló iskola is, az első négy évfolyam, és mi oda bementünk, és ott üldögéltünk az órákon, később órát kaptunk, és arra felkészültünk, és így tovább. Ebből, ami maradt, az nem az, hogy hogyan kell a 6-os számfogalmat megtanítani. Ez volt az első tanításom. Nagyon sokat készültem rá., sikerült is. Gyerekek között voltunk, és azok mindig körülvettek bennünket, és „kistanító bácsi, kistanító bácsi, jaj, de jó, hogy jöttél”, satöbbi, satöbbi – ez volt a nagy élmény. És ez annyira belém ivódott, hogy mai napig nekem nincsen problémám, hogy valakik elé odaálljak. Ennekem az természetes dolog, hogy gyerekekkel foglalkozzam. Ez a *drive*, ez nagyon erős volt.

Ahogy visszagondolok, én már teológus koromban is mindig azon filóztam, hogy majd teológiai tanár leszek. Nem nagyon vonzott az, hogy odamenjek egy falusi gyülekezetbe, nem is nagyon tudtam volna mit csinálni velük. A teológia erre nem készített föl, se a kolozsvári, de még kevésbé a budapesti. Engem arra készítettek föl, hogy tudós legyek és tanár. Úgyhogy e tekintetben nem voltak kétségek. Sokáig volt kétségem abban, hogy jó hely-e az egyház. És máig is örülök, hogy bár nagyon nehezen szakadtam ki belőle, mégis megtettem. De hogy én tanár legyek, az, hogy tanár és tudós legyek, az a világ legtermészetesebb dolga volt. Emlékszem, hogy egyszer külkeresnek hívtak engem, közvetlenül a teológia után. Már meg is volt az állásom Budapesten, de akkor kaptam a meghívást Dombegyházra az általános iskolába, ami közel sem a budapesti József nádor tér. És amilyen elszánt és konok voltam, elmentem Dombegyházra. Hát, hogy mondjam, ennél több *drive* már nem kell, hogy valaki ennyire elszánt legyen. Emlékszem rá, hogy Dombegyházon, az igazgatói irodában álltam a kezemben az osztálynaplóval. (Két naplónk volt: az osztálynapló, az volt a jelenléti napló, és a másik, a haladási napló, amibe az osztályzatokat beírtuk.) Álltam a kettővel a kezemben, készen arra, hogy menjek órát tartani. És közben hirtelen az az érzésem volt, hogy lebegek a föld fölött. És ez az érzés azért volt, mert taníthattam, bemehettem az osztályterembe. Nem érdekelt, hogy Dombegyházon van, lakást kaptunk (akkor már házas voltam, de gyerek még nem volt). Ezek mind nem érdekelték. Csak az, hogy „Én most bemegyek a harmadik ába, és tanítani fogok.”

BD: *Miből írtad a doktori disszertációd?*

Hát ugye, én három doktori disszertációt írtam, gyors egymásutánban. Mert volt nekem egy

³ Kozma Tamás: *A neveléstudomány szaknyelve. Neopozitívizmus a polgári pedagógiában*. Tankönyvkiadó, Bp., 1974.

⁴ Prof. Dr. Kalocsai Dezső (1924–2006) filozófus és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Filozófia Tanszékének vezetője (1953–1979), illetve a JATE Bölcsészettudományi Karának dékánja 1969 és 1972 között.

⁵ Kozma Tamás: *Erdei séta*. Új Mandátum Kiadó, Bp., 2011.

egyetemi doktori disszertációm, aminek az okán én mindig odaírom a nevem elé, hogy Dr.. Hát ugye, ha valaki Dombegyházról nézte a világot, akkor ez egy olyan cél volt, amit alig lehetett elképzelni, hogy én tanár is vagyok, meg doktor is vagyok. Ezt a disszertációt én úgy írtam, hogy miközben nyüzögtek a gyerekek a nagyszünetben, én töprengtem a kifejezésen, amit egy angol könyvben olvastam, hogy megértsem az író gondolatmenetét. Ágoston György⁶, akinek a neve ma már vagy ismert, vagy sem, Szegeden lebeszélte arról, hogy én ebből kandidátusit írjak, mert azt mondta, hogy ez nagyon elvont. „Ott vagy a falun (akkor már Battonyán dolgoztam középiskolai tanárként), valami kézzelfoghatót írj!“. Úgyhogy akkor hirtelen kitaláltam, amikor a kandidátusi felvételem volt, de úgy, hogy a felvételi közben, ahogy kérdezgettek, találtam ki, hogy „hátrányos helyzetű gyerekek falun“, ez biztos jó lesz. Fogalmam nem volt arról, hogy mi ez, hogy „hátrányos helyzetű“. Pedig sokszor lehetett hallani. Ez a hatvanas évek eleje volt, és akkor hirtelen megszűnt a származás szerinti besorolás (aztán javított rajta a párt, hogy ez csak az adminisztratív besorolást jelenti). Akkor volt egy ilyen pillanat, és a hátrányos helyzetű gyerekek, azok ott nyüzögtek körülöttem. Gondoltam, hogy evidens, hogy azt fogom megírni, persze, mi más. És hogy falun, hát azért falun, mert igaz, hogy Battonya nem volt falu, város volt, de hát olyan város volt, hogy lehetett falunak is nevezni. Szóval ezt úgy kapásból kitaláltam, azt mondták, hogy „na ez volna a jó, akkor ennek a vázlatát írja meg, legyen szíves, és küldje be nekünk“. Visszamentem, akkor éppen Szarvason lakott a családom. Ott leültem a konyhaasztalhoz, vettem a ceruzát, és leírtam egy könyvnek a vázlatát, amit szerettem volna elolvasni. Én ilyen könyvet nem olvastam, de nagyon tetszett az a vázlat nekem, úgyhogy elküldtem. És azt mondták, hogy „ez a jó, na, most akkor ezt“. Akkor aztán elkezdtem vakarózni, mert ugye én ezt szívesen olvastam volna, de hogy én írjam... Hát, én írtam végül is. Aztán *Hátrányos helyzet*⁷ címmel meg is jelent a Tankönyvkiadónál. Ez is egy olyan könyvem volt, hogy éppen akkor nem volt olyan olvasmány, amit a pedagógia szakosoknak a tanáraik ajánlhattak volna ebben a témában. Valaki írt valamit, ajánljuk neki ezt. Kozma könyve egy perc alatt elment,

a Tankönyvkiadó nagy szemeket meresztett, hogy létezik, hogy ezt mind eladták. Nyomtatnak még egy menetet belőle, azt is eladták. Akkor nyomtatnak egy harmadikat, és abból nekem már jutott egy példány. Úgyhogy ilyen sikerem volt. És ez volt a kandidátusim, amit megvédtem valamikor a hetvenes évek végén.

Akkor már bekerültem az Akadémiai Kutatócsoportba, ahol a következő lépcsőfok elég magasán volt, úgyhogy alig lehetett odáig látni, de hát ez volt a következő lépcsőfok, az akadémiai doktori. Az már nem volt hátrányos helyzet, azon már túl voltunk, de megmaradt a hátrányos helyzetből a nevelésszociológia. Ezzel a szemlélettel néztem körül a szociológiában, és rájöttem arra, hogy Magyarországon hiányzik a szervezetekkel való foglalkozás, pontosabban a szervezetekkel való foglalkozás tanulságai a neveléstudományban. Találtam ilyen írást az angol irodalomban. Éppen abban az évtizedben kezdett az oktatásügyi szervezetkutatás kialakulni, úgyhogy nekiálltam, és éjszakánként egy szervezéstudományi tankönyvet tanultam, ma is megvan, alá van húzogatva, ami a legfontosabb. Ebből írtam *Az iskola mint társadalmi szervezet*⁸ című könyvemet, és ezt adtam be nagydoktorinak. Először nem fogadták el, mert azt mondták, hogy ez nem pedagógia. Nagy Sándor professzor⁹ volt, aki visszautasította, akkor nagy név volt a neveléstudományban. Ám mivel én nem egyetemen dolgoztam, hanem kutatóintézetben, ott az nem volt annyira izgalmas, mint egy egyetemen. Egyetemen, ha valakinek nem fogadják el a nagydoktoriját, annak szétszalad a híre, és akkor az mindenféle rosszakkal jár együtt. Engem az nem zavart, másodszor is beadtam, akkor elfogadták. Az volt a probléma, meg is mondták egyébként, hogy én egy olyan szociológiát tanultam, amit éppen kigolyóztak a szocialista szociológiában. Ez Zygmunt Bauman volt.¹⁰ Ez a lengyel szociológus pechjére zsidó volt, és volt a Gomulka-időszakban egy antiszemita hullám, hogy a zsidó tudósokat elüldözték. De előtte megjelent a könyve magyar fordításban. Szóval a Zygmunt Baumant tanultam, és emiatt nem fogadták el a dolgozatot, de aztán rendben lett. Így lettem 1985-ben akadémiai doktor. Még

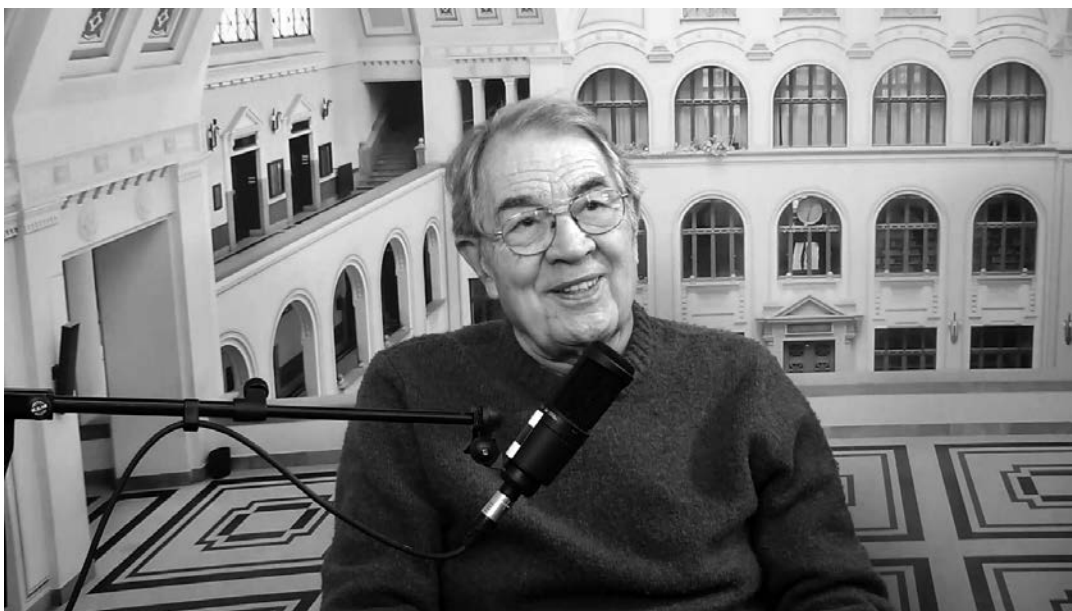
⁸ Kozma Tamás: *Tudásgyár? – Az iskola mint társadalmi szervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.

⁹ Prof. Dr. Nagy Sándor (1916–1994) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, az ELTE Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1959 és 1977 között.

¹⁰ Zygmunt Bauman (1925–2017) lengyel szociológus és filozófus.

⁶ Prof. Dr. Ágoston György (1920–2012) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének vezetője.

⁷ Kozma Tamás: *Hátrányos helyzet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1975.

(Prof. Dr. Kozma Tamás. Részlet az „Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast felvételéből)

mindig nem rendült meg senki sem, mert egy kutatóintézet arra figyel, hogy a miniszter mit mond, és ha a miniszter nem nagydoktor, akkor miért kéne a kutatóintézet igazgatójának nagydoktornak lenni. Mindenesetre megszereztem az akadémiai címet is, és aztán később az egyetemi közegben ez nekem nagyon-nagyon jól jött.

Habilitáltam, az meg azért volt, mert akkor hozták be 1990-ben azt a szabályt, hogy egyetemi tanár csak az lehet, aki habilitált, és én addig nem habilitáltam. Biztos habilitáltam volna, hogyha előbb is lett volna ez a törvény, amilyen törekvő meg igyekvő voltam. Itt habilitáltam Debrecenben, amire utólag persze büszke vagyok. Ez úgy történt, hogy ki akartak nevezni egyetemi tanárnak. Én vonakodtam, vonakodtam, aztán a feleségem rám szólt, hogy ugyan már, hát hányszor van az, hogy tálcán hozzák az egyetemi tanárságot, hát csak ne vonakodj. Akkor elfogadtam a meghívást, és habilitáltam, és ettől nagyon boldog lettem. Hogyha azt kérdezed, hogy ez jó húzás volt-e, mondhatom, hogy nagyon. Máig élvezem.

BD: *Mindebből, amit említettünk, látszik, hogy nagyon sokat írsz. A megjelent műveid közül melyik az, amelyikre a leginkább büszke vagy?*

Ezt, mondjuk, ha ezelőtt tíz évvel ezelőtt kérdezted volna, akkor nem tudtam volna válaszolni rá. Most egyértelműen tudom, hogy ez az *Erdei séta*. Az *Erdei séta* félúton van az irodalom felé, de

csak azért félúton, mert sose pályáztam irodalmi babérokra. Meg benne van, hogy a feleségemnek – a mostani feleségemnek, mivel az előző meghalt –, és a lányomnak és az unokáimnak írtam, bár ők fiúk egyrészt, fiatalok másrészt, és nem olvasnak magyarul harmadrészt, mert Angliában élnek. A lányom sem merte elolvasni, mert attól félt, hogy szembesül azzal, amit ő is átélt. Ez az én legjobb könyvem. Dehát ez nem tudomány.

Büszke vagyok arra, hogy egyetemi tanár vagyok, ám utólag visszagondolva tulajdonképpen nem vagyok egy olyan nagy kutató, aki mondjuk, úgy képzelte volna, hogy Nobel-díj várományos, hanem mindig valami mást kerestem. Mostanában jövök rá arra, hogy én igazából kvalitatív kutató vagyok, de manapság a kvalitatív kutatások is azon az úton vannak, hogy kvantitatívvá váljanak. Én nem szeretem ezt az utat, meg tiltakozom is ellene, ha éppen sor kerül rá. Olyan kutató vagyok, aki a történetekből szeret tanulni. Az elmúlt három-négy évben jöttem rá arra, hogy ezzel nem állok egyedül, hanem angolszász kollégáim, angolok és amerikaiak, főleg inkább amerikaiak, már 2000-ben tudták ugyanazt, amire én most jöttem rá, a „történetek tudományát”. Tehát én olyan kutató vagyok, aki a nevelésszociológiának ezt a puhább részét szereti, és tudja, érzékeli, csinálja, és tanítja is. Én úgy tanítok, hogy bekapcsolom a hallgatóimat a munkába. Milyen munkába? Hát amit én csinálok, abba, hogy dolgozzanak a kezem alá. Mindig arra gondolok,

hogyan ez jó, mert az ember akkor tanulja meg a mesterséget, hogyha inaskodik is. Úgyhogy ez egy furcsa vegyülék, így vagyok egyszerre tanár és, mondjuk, kutató. Nem is szívesen használom ezt a szót, hogy kutató. Angol nyelven éles különbség van téve a *researcher* és a *student* között. A *student* eredetileg azt jelenti, aki a könyveket nézi, könyveket olvas, „studíroz”. Szóval én egy ilyen nem *researcher* típusú kutatónak tartom magam – még kevésbé *scientist*nek –, hanem sokkal inkább olyannak, aki utánaolvas és utána jár személyesen a dolgoknak. Most például a feleségemmel csinálunk egy vizsgálatot, de hát messze van a „vizsgáltól”. Egyelőre beszélgetünk öt-hat emberrel, cigányokkal abban a kisvárosban, ahol szabadidőmben szeretek lenni. Ebből egy könyv lesz, legalábbis szándékom szerint. De ez nem úgy kutatás, hogy most veszem a kérdőívet stb. Én ezt egyébként nagyon fontosnak érzem, és a fiataloktól, akiknek ezt meg kell tanulniuk, nem lehet elsinkófolni. De nem szabad beleagadni a kvantitatívba, mert ha beleagadsz, akkor aztán már nem tudsz kimászni belőle, és lesz belőled egy hivatalnok, aki a számokkal vacakol.

BD: *Most megint visszautalnék az Erdei sétára, mert már korábban is volt róla szó, illetve te is említetted, hogy Debrecen eredetileg nem volt a fő célpontok között. A könyvben írod is, hogy Szeged és Debrecen között volt egy vívódás, végül mégis idejöttél, ezt az egyetemet választottad. Hogyan képzeljük el a tanszéknek az akkori hangulatát, milyenek voltak a kollégáid, miről beszélgettetek ebben az időben?*

Válságban volt a tanszék, azért kellett olyan ember, aki teljesen kívülálló, mert akik „belülálló” voltak, azok nem győzték meg egymást. Az előző tanszékvezető, Petrikás Árpád¹¹ kénytelen volt nyugdíjba menni, bár nem számított rá. Ez a '90-es évek legelején volt, és ő nem igazán élvezett köztisztviselőt a debreceni bölcsészkaron. Az utódja, Orosz Gábor tanár úr¹² kényszerből vállalta el a tanszékvezetést meghatározott időre, és amikor megkérdezték, hogy akkor kit javasol, hogy végleges tanszékvezető legyen, az egyszerűség kedvéért kimásolta a megfelelő akadémiai helyről azt a kilenc kollégát,

akinek mind volt nagydoktori címe neveléstudományból. De hát ők mind foglaltak voltak, kivéve egyet, és az én voltam. Én voltam az egyedüli, aki nem egyetemi tanárként dolgozott, így került rám a sor.

Énnekem volt egy mélyen gyökerezett kötődésem Kolozsvárhoz. Az én anyai nagyanyám annyiszor beszélt Kolozsvárról, hogy egyszerűen belém beszélt, hogy Kolozsvár a világ közepe. És amikor először kerültem életemben Szegedre, az első benyomásom az volt, hogy ez olyan, mint Kolozsvár. Anyámnak küldtem egy képeslapot, és abban az volt, hogy „ez olyan, mint Kolozsvár, és én nagyon jól érzem magam itt”. Innen kezdődött a Szegedhez való kötődésem. És aztán folytatódott ott, hogy bejáraltam négy éven át konzultálni az egyetemre. Kiszabadulva Dombegyháztól elmenekültem Szegedre, ott végeztem levelezőn az egyetemet. Konzultáció után mentem haza Dombegyházra azzal, hogy hát jó, visszajövök, de hát én tulajdonképpen Szegedre való vagyok. A szegediek úgy gondolják, hogy méltánytalan, hogy ők nem pestiek. A debreceniek nem nosztalognak, a debreceniek *tudják*, hogy Debrecen a főváros, csak valami tévedés történt, és ezért Budapestet nevezik annak. Itt egyszerűen az van a levegőben, hogy minden fontos dolog Debrecenben van. Én nekem Szeged iránt ilyen nosztalgikus érzésem volt. Mikor jöttek a debreceniek, hogy „meghirdettünk egy tanári állást, és téged szeretnénk”, akkor azt mondtam, hagyjatok. Budapesten lakom, itt vagyok intézetigazgató, de hogy akarok vidékre menni. De ha akarnék, Szegedre mennék. Már akkor én címzetes egyetemi tanár voltam Szegeden, mert járkáltam tanítani Nagy Józsefhez,¹³ és Nagy József professzor két év után úgy érezte, hogy akkor nekem ezt a karról kikérheti, ezt a címzetes egyetemi tanárságot. Címzetes egyetemi tanár voltam Szegeden, igazgató Budapesten voltam az Oktatáskutatóban. De annyira hívtak, hogy végül is idejöttem. És felfedeztem, hogy Debrecen az igazi. Nem Kolozsvár, és nem Szeged, Szeged az katolikus, meg ilyen, meg olyan... Debrecen az én helyem.

Hogyan találtam Debrecen? Tanszék volt, és azt hiszem, tizenketten voltunk, és nagyon széjjel volt menve, nagyon. Nyugdíj után Árpád hosszú ideig Ausztráliában volt, a lányáék laktak Ausztráliában,

¹¹ Prof. Dr. Petrikás Árpád (1928–1999) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1970 és 1991 között.

¹² Prof. Dr. Orosz Gábor (1939–2023) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1992 és 1995 között.

¹³ Prof. Dr. Nagy József (1930–2021) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének professzora, a Közoktatási Kutatások Tudományos Tanácsának elnöke.

egy fél évet töltött náluk. Én közben megjelentem, beleültem a székébe, amit én igazából nem fogtam föl, hogy mit jelent. az ott lévők pedig nem mertek szólni. Rendet raktam a könyvtárban, szintén nem fogtam föl, hogy ez mit jelent. Mindenesetre Árpád, mikor visszajött, talált egy „palit”, aki elfoglalta a helyét. Árpád ezután mindenütt ott akart lenni. Hogyha tartottam egy megbeszélést, azon ott volt, az rendben van. (Nem volt emeritus egyébként. Nem is tudom, hogy akkor volt-e ilyen, hogy emeritus, a tanszéken mindenesetre nem.). De mindent kézben akart tartani. Én viszont kijelöltem neki egy napot, amikor jöjjön be, és ügyeljen. Hát ezt nem merném még egyszer megtenni. Akkor meg merem, mennyi voltam akkor, húsz, huszonöt évvel kevesebb, mint most. Ezek durva dolgok voltak, úgy utólag visszagondolva, szégyellem is magam miattuk.

Szóval a tanszék szétesett, és mikor odaérkeztem, azt hiszem, öten mentek el egy év alatt. Ketten meghaltak; sajnos rákosak voltak, az a gyanúm, hogy ez a vidék többet kapott Csernobilból, mint nyugatabbra Magyarország. Ketten elmentek a Pszichológiai Intézetbe, ők „álpedagógusok” voltak, igazából a pszichológiát szerették. Az ötödik kollégára most nem emlékszem, hogy hova ment. Úgyhogy nekem nagy lehetőségem nyílt egy év alatt, hogy „rendet rakjak”. Hozzáteszem, az első évben nem fogtam fel, hogy tanszékvezetőnek hívnak. Azt gondoltam, hogy az érdemeimért hívnak, hogy olyan jó tanár vagyok, nevelésszociológiát tanítok, ami akkor még unikum volt. Aztán az év végén eljött az oktatási rektorhelyettes, és mondta, hogy „kiírjuk a pályázatot, és pályázd meg”. Én akkor Budapestről jártam, egy napot töltöttem itt, megjelentem, megtartottam az előadást, délután konzultációt, és mentem is haza. Nagyon jól éreztem magam, nem akartam én semmi egyebet. És akkor szomorúan mondták, hogy „hát jó, akkor megkérjük a Szabó László Tamást”. Szabó László Tamás professzor urat én hoztam ide, mert azt mondta a dékán, hogy „még van egy hely, azt is betöltheted valakivel, de nívós valakit szeretnénk”. Akkor villant be nekem, hogy engem igazából tanszékvezetőnek hívtak, és akkor azt mondtam, hogy oké. Mindjárt kezdetben öt helyet tudtam betölteni, később pedig jöttek azok, akiket én tanítottam. Akkor kezdődött a doktori képzés, és nagyon jó hallgatókkal lettem körülvéve. Ők maradtak a tanszéken, és nekem nagyon jó volt. Attól kezdve rengeteget dolgoztam. Hetente három napot töltöttem Debrecenben, és amikor visszamentem Pestre a Nyugatiba, és kimentem az

utára, azt gondoltam, mit is keresek én itt? Menjek vissza Debrecenbe, ott nekem dolgom van. Pesten bemegyek az intézetbe, és ott fanyalogva fogadnak.

Akkor még tanszék voltunk, és a kari vezetés időről időre felvetette a gondolatot, hogy egyesüljünk ezzel, meg amazzal. Én szívesen egyesültem volna, mert úgy gondoltam, hogy ide nekem az oroszlánt is. De aztán mindenki, akivel egyesülni kellett volna, visszahátrált, és én megértettem, hogy azért nem kell a dolgokat túlcsinálni. Így is túlcsináltam, hozzáteszem. Mai napig is azok, akik még emlékeznek rá, dúlnak-fúlnak, hogy bezzeg a neveléstudományban ennyi ösztöndíjat kiharcolt. Itt a sikerre nem azt mondták, hogy jól van, öregem, ezt jól csináltátok, hanem azt, hogy miért sikerül a pedagógusoknak minden, pedig mi is dolgozunk, és mi itt nőttünk fel.

BD: *Tudod-e esetleg, hogy a végzettségszerzés után hogyan tudtak elhelyezkedni a tanítványaid?*

Nagy egészében azt mondanám, hogy ha egyetemen dolgoztak már akkor is, amikor hallgatók lettek, akkor az egyetemen el tudtak helyezkedni, tehát például Debrecenben. Ha nem voltak egyetemen, hanem teljesen kívülállóak voltak, akkor bizony a neveléstudományi doktori fokozat kicsit fölösleges volt. Talán hosszú távon már nem lesz fölösleges. Én is igazából negyven éves korom után, ötven éves korom körül kezdtem megérteni, hogy mit kaptam a teológiától. Nincsen statisztikám róla, kellene követni őket, én csak azokat látom, akik itt vannak körülöttem. Ők általában a felsőoktatásban, többségében azon a helyen, ahonnan jöttek, tudtak elhelyezkedni. Azt hiszem, hogy a doktori fokozat megszerzése lassan-lassan egy általános képzésnek a részévé kezd válni. Ahogy a bolognai összejöveteleken főleg a németek sugallták, ez az egyetemi végzettség legmagasabb fokozata. Ma még nem így nomenklatúrázzák, de a jövő előre láthatólag ez lesz, legalábbis Európában.

JCS: *Oda szeretnék visszakanyarodni, hogy minden egyetemnek az adott időszakában, vagy adott pillanatában vannak olyan személyek, akik az egyetemnek az arcélét meghatározzák. Az alumnusok körében van egy olyan kedves és derűs, de azért igencsak komoly mutató, nevezhetjük a Kozma-számnak, vagy a Kozma-indexnek. „Kik publikáltak együtt Kozma Tamással?”, „Ki vett részt valamelyik Kozma-vezette kutatásban?”, „Kinek volt a témavezetője?”, „Kinek szerepel tanulmánya Kozma Tamás által szerkesztett kötetben?” stb. És így tovább, a következő generáció*

esetében „Ki publikált Kozma-tanítvánnyal együtt?” stb. A mi nemzedékünk körében van ez a bizonyos Kozma-index, amivel egymással szoktunk így derüsen évelődni, mint egy elit alumni klub tagjai.

Úgy egy egyetemnek, mind pedig egy doktori iskolában formálódó fiatalembernek fontosak azok a jelentéshordozó szimbólumok, amikkel találkozik. Ez az egyetem belső világának, ikonológiája vagy szemiotikája miatt fontos, de talán még fontosabbak a generációk közötti értékátadási folyamatokban részt vevő „érték- és szimbolikus jelentéshordozó” személyek. És a Debreceni Egyetem neveléstudományi műhelye, e nagy egyetemi tudásbázis szempontjából, Professzor Úr te nemcsak az alapítója vagy ennek, hanem egy ilyen szimbolikus alakja is. A te családodnak a polgári értékei a kolozsvári, budapesti családi múltban gyökereznek, de ugyanakkor pedig az aktív pályafutásod kezdetét, azt tulajdonképpen először a Rákosi-rendszer, utána pedig a Kádár-rendszernek a mindennapjai írták körül. Azt szeretném kérdezni, mert bár sokszor beszélgettünk, és sok kérdést feltettem, de ezt még nem kérdeztem meg. Amit Kozma Tamás képvisel, az milyen értékekben kötődik a polgári múlthoz, vagy családi örökséghez, és mennyiben az önnevelés, önfejlesztésnek az eredménye? Mennyiben tudatos az például, hogy az elemző műveid olyan stílusban vannak megírva, hogy az nem a korabeli – akár a Nagy Sándor által is használt – pedagógiai tudományos nyelvet használja, hanem inkább az irodalmi szövegregiszterek felé mutat, tehát nagyon jól olvasható és

befogadható, miközben az a kor, amelyben ezeket a műveket írtad, az inkább azt várta el, hogy körmönfontan, szaktudományosan fogalmazott szövegeket írjanak az elemzők. Ez egy tudatos döntésed volt?

Rám nagy hatással volt a tanítóképzőben dolgozó két tanárom, az egyiket Bihari Jánosnak hívták, a másikat pedig Bódi Ferencnek. Ők vezettek rá engem a népi írókra és a népi irodalomra. Ez volt a meghatározó élményem, hogy felfedeztem a népi írókat. (Benne van egy mély családi konfliktus is, de ezt most nem akarom kibontani.) A népi írók érzékenyek voltak a szocializmusra, akár a szovjet változatra, akár a nemzeti változatra, amit az angolok kezdtek „nacionálszocializmusnak” nevezni. Ők voltak a minta, amelynek a révén tudomásul vettem a Kádár-rendszert egyrészt, másrészt tanultam tőlük fogalmazni, beszélni, harmadrészt sikerült megőrizni olyan meggyőződéseimet, amiket nem volt tanácsos kitenni az ablakba. Ebből a háromból kevertem ki azt a Kozma Tamást a nyolcvanas években, akire máig büszke vagyok.

Újraolvassa magamat, először arra gondoltam, hogy teleírtam az írásaimat marxizmus-leninizmus-sal meg egyebekkel, de tulajdonképpen mindig csak két kifejezést használtam. Az egyik volt az, hogy „marxizmus”, és ezen kicsit a népi írókat értettem. A másik kifejezés volt az, hogy „a Szovjetunió”, az meg a realitás volt. Sosem gondolta volna senki a körünkben, hogy szét fog esni egyik napról a másikra. Úgyhogy ez a válaszom. Nekem a népi írók voltak,

(Balról jobbra: Bodnár Dániel, Prof. Dr. Kozma Tamás és Dr. Jancsák Csaba. Részlet az „Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast felvételéből)

és tulajdonképpen egészen máig terjedően ők maradtak azok, akiket követni érdemes. Persze ők sem olyanok, mint amilyeneknek hittem őket, de azért igen. Ők még mindig a csillagaim.

JCS: *Az új nemzedéknek szóló üzenetként azt szeretném megkérdezni tőled, az tudatos döntés-e, hogy te egészen máshogy írsz (és nem úgy, amely inkább azzal veteti magára a figyelmet, hogy három-négyszer el kell olvasni egy oldalt, hogy megértse az olvasó, merthogy sokaknak olybá tűnik, a hazai tudományos közélet inkább ezt várja el, mint azt, hogy érthetően írjon valaki)? Ez azért érdekes a számomra, mert ahogy részt veszek különféle doktori eseményekben, oktatóként, bírálóként, opponensként stb., azt tapasztalom, hogy ebbe a hibába sokszor beleesnek a doktoranduszok is, hogy amikor tanulmányt vagy értekezést írnak, akkor azt persze elkerülik, hogy valamilyen kollokvializmus legyen, hogy hétköznapi nyelven írjanak, hanem inkább fordítva, hatványozottan úgy akarnak írni, ami egy elképzelt (de nem működő) tudományos stílus, miközben te egy élő példa vagy arra, hogy nagyon fontos információkat és tudást lehet átadni úgy is, hogy a szöveg olvasható legyen.*

Míg hallgatlak, további három forrás. Igazságtalan volnék, ha nem mondanám el. Az egyik az, hogy én tíz éven keresztül újságíró voltam a Köznevelés című lapnál. Az „újságíró” azt jelenti, hogy effektíve ez volt a munkakönyvembe beírva, a Révai Kiadónak az újságírója. Amikor odaérkeztem a szerkesztőségbe, már nem voltam teljesen kezdő. A főszerkesztő azt mondta, hogy „erről írnál egy cikket három flekken”. Azt válaszoltam, „jó, akkor csütörtökön”. „Nem, nem, nem. Most. Ott van az üres írógép, ülj le, és csináld!” Ez tíz éven keresztül nagy gyakorlat volt.

A másik az, hogy a könyvek, amiket emlegetsz, mindegyik úgy született, hogy előbb előadtam, és aztán mikor már elégszer adtam elő, akkor hazamentem, leültem, és azt gondoltam, hogy „csak azt, amit elmondtam. Nem érdekel, hogy ki mit gondol, jegyzetek, irodalom, csak ami a fejemben van, azt.” Ebből nagyon jó szövegek jöttek ki.

És van egy harmadik is: én többször átírom a szövegemet. Főleg mostanában aggályosabb vagyok, mint azelőtt voltam. Megírok valamit, az egy-két napig tart; utána legalább ugyanannyit gondozom a szöveget. Magyarán ez azt jelenti, hogy egyszerűsíttem. Többször idéztem már Kosztolányit, hogy hogyan egyszerűsíti az újságíró a beküldött cikket, amit a főszerkesztő mindenképp közölni akar. Ezeket tanítottam is, de egy dolog elmondani

kétszer-háromszor a hallgatóknak, és egy másik dolog gyakorolni természetesen. Azt nagyon ritkán csináltam, hogy belevitottam a hallgatók dolgozatába. Tisztelt professzoraim egyike-másika megtette, hogy a dolgozatomba belevitott, aztán meg abbahagyta. Én ezt nem tettem. Azt viszont elmondtam nekik, hogy hogyan írok.

JCS: *Az összehasonlító neveléstudomány témaköre. Te egy világlátott professzor vagy, számtalan konferencián, nemzetközi szervezetnek a munkájában, kutatásban vettél és veszel részt, és emiatt rálátásod van a neveléstudományok nemzetközi formálódására. Meglátásod szerint Magyarország, illetve a világ pedagógiája, vagy a pedagógia világa az mennyiben változott, hogy mennyiben gyorsulnak fel változások itt a 21. században?*

Először is, kedves Csaba, te nagyon sokat tulajdonítasz nekem, de ez nem stimmel. Nekem abszolút nincsen igazi áttekintésem, legföljebb csak törekszem rá. Azokon a nyelveken, amelyekre olvasok, egy kicsit biztonságosabban mozgok. Ez igazából két nyelv. Az egyik az angol és annak különféle változatai, amik, most már kezdem felfogni, milyen lényegesek. A másik a német, amely a teológiai iskolázottságomból van, az alapozta meg. Franciául nem tudok, spanyolul még annyira se. Olvasok egy folyóiratot, most már elég régen, és olvastam a hallgatóimmal is, az a címe, hogy *Review of Educational Research*. Hogyha meggondolom, hogy ez a folyóirat mennyit változott, attól kezdve, hogy először a kezembe került, ez volt a '60-as évek dereka, egészen mostanáig, akkor mondhatom, hogy ez óriási változás. Amikor én a '60-as években ezt a *Review*-t kezembe vettem, akkor még voltak olyanok, akik képesek voltak áttekinteni, ha nem is az egész neveléskutatást, hanem annak egy szegmensét, mondjuk az oktatásgazdaságtant, a nevelésszociológiát, a didaktikát, vagy a nevelépszichológiát. Ma már nincsenek ilyenek. Ma az történik, hogy egy-egy munkacsoport, tehát egy doktori iskola és vezetője, ez mondjuk tizenöt vagy húsz ember, egy-két év alatt összeszedi egy témának a metaelemzését. Vagyis 50-100 folyóirat-tanulmányból próbálja kiszálaszni azt a tendenciát, amerre a téma kutatása megy. A szemem láttára szétaprózódik az a kutatási terep, amelyben benne vagyunk. Úgyhogy nem irigylem azt a doktori hallgatót, aki elkezd kutatni valamelyik témát, és ráébred arra, hogy nincs egy áttekintés, nincs egy keret, amibe ezt bele lehetne helyezni. Egy ilyen változást egyfolytában érzek. Ha rátalál az ember egy slágertémára, mondjuk például

innováció – mozog az országban vagy az országon kívül is, igyekszik részt venni nemzetközi konferenciákon, akkor ez a slágertéma a fülébe ragad. Ez az egyik dolog, ami segíthet. A másik dolog, ami segítheti, hogy ha megfelelő közösségekben, megfelelő terepen adja elő a témát. És persze, hogy ha mögötte van egy csapat, amelyik segíti a produktumot fel-felemelni, hogy láthatóvá váljon. Ez a három dolog együtt ritkán jön össze. Nekem néhányszor összejött, mert elég hosszú ideje csinálom. Nem sok köze van ahhoz, hogy az ember mennyire tehetséges vagy nem. A szorgalommal, a folytonos munkával jár együtt; hogy az ember benne legyen és benne maradjon a kutatásban. Néhány évet, ha kihagy, akkor nagyon nehéz visszakapaszkodni. Ezt mondhatom.

BD: *Záró gondolatokkal fejezzük be az interjút. Professzor Úr, Te alapítottad a CHERD-et, amely mindig is nagy hangsúlyt fektetett a tudományos utánpótlás-képzésre, és ennek keretében működik az Oktatókutatató Gyakornoki Program is, amelynek többen is a tagjai vagyunk. Ha nem lenne ez a szervezet, akkor ez a podcast műsor sem valósulhatott volna meg. Minek köszönhető, hogy ilyen sok tehetséges tanítványt indítottál el a siker útján? Van-e valami titkod esetleg?*

Túl személyes leszek, attól tartok. Nekem nagy szerencsém volt, hogy van egy olyan kollégám, aki valóban ebből a doktori képzésből emelkedett ki, és ő Pusztai Gabriella.¹⁴ Túlzás mindent egy emberhez kötni, de mivel a kérdés ilyen egyszerű, a válasz is egyszerű. Szerencsém is volt, jobban oda is figyeltem, nyilván személyes okai is vannak. Mindenesetre nekem fontos és megnyugtató, hogy van valaki, aki nagyjából úgy gondolkodik, mint én, körülbelül azt képzelem el, amit én, és nagyrészt azt csinálja, amit én is csinálnék. Vagy ha mást csinál, akkor is örömteli, hogy mást is kitalál.

Támogatás

„Az interjú alapját képező kutatást a MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) hajtott végre és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta. A feldolgozás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, továbbá a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-5 és ÚNKP-23-2-III kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatásával készült.”

¹⁴ Prof. Dr. Pusztai Gabriella (1966–) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Programjának és a Humán Tudományok Doktori Iskolájának vezetője.